
Thomas Hall (red.):

**Rekordåren –
en epok i svenskt bostadsbyggande**
1999

Lisbet Söderqvist:

**Rekordår och miljonprogram
Flerfamiljshus i stor skala**
1999

Recension av Gärd Folkesdotter

De två böcker som behandlas, är utflöden från ett forskningsprojekt som letts av professor Thomas Hall vid Konstvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet och där flera forskare från olika håll medverkat. Förutom Thomas Hall har Kristian Berg, Sonja Vidén, Stina Hagelqvist och Martin Rörby, samt Lisbet Söderqvist svarat för olika avsnitt i Rekordåren. Arbete inom projektet låg också till grund för Lisbeth Söderqvists doktorsavhandling, som lades fram i december 1999. Jag kommer att huvudsakligen uppehålla mig vid den, men ger inledningsvis en beskrivning av forskningsprojektet och boken.

Jämfört med andra europeiska länder byggdes

en mycket stor andel av bostäderna i Sverige under perioden 1961–1975 och det kan ju i sig motivera en forskningssatsning på bebyggelse från den tiden. Produktionen präglades ju också i stor utsträckning av nya eller utvecklade metoder och material. Det industrialiserade byggandet slog igenom, även om t ex betongelementen användes till mindre än en femtedel av flerbostadshusen.

Forskningsprojektets syften var tämligen vida, i korthet att på nationell nivå kartlägga produktionen av flerbostadshus 1961–1975, att översiktligt presentera det administrativa ramverket för bostadsbyggandet, att i några Stockholmskommuner undersöka hur man på kommunal nivå hanterade bostadsbebyggelsens lokalisering och utformning, att särskilt studera arkitekternas roll samt att undersöka vad som hänt med rekordårens områden efter färdigställandet.

Vad får läsaren veta i Rekordåren?

Miljonprogrammet som forskningsfält och den politiska bakgrunden beskrivs av Kristian Berg, som också gör en genomgång av arbeten, som behandlar byggandet av flerbostadshus. Han beskriver också ideal i arkitekturen genom analyser av facktidskrifter och arkitektävlingar under 1960-talet. Sammanfattningsvis: det fanns en strävan bland arkitekterna att skapa flerfamiljshus

med en arkitektur som baserades på produktionssätt, hantering av stora volymer, additivt formspråk och upprensning av moduler. Boken är storstadscentrerad, med många exempel från Stockholms-, Malmö- och Göteborgsregionerna, där det ju också uppfördes ett stort antal lägenheter.

Sonja Vidén, som länge bedrivit forskning om rekordårens och miljonprogrammets bostäder, ger en informationsrik översikt över materialanvändning, plan- och hustyper m m och belyser samband mellan lånevillkor och utformning, t ex effekter som bostadsstyrelsens beräkningsgrunder för låneunderlag kunde få. Hon tar också upp småhusen och bostadsbyggandets fördelningen över landet och svarar även för ett avsnitt om vård och förändring av hus och utemiljöer. Valda illustrationer efter principen före- efter, har en viktig pedagogisk poäng. Ibland verkar förändringsviljan ha varit stark, rentav desperat, i andra fall är förändringarna måttliga och i samklang med ursprunglig karaktär.

Flerfamiljshusbyggandet i efterkrigstidens Storbritannien, med de höga husens uppgång och fall, ibland även bokstavigt, beskrivs av Stina Hagelqvist och Martin Rörby. Det är i sig av intresse, men blir litet dispat och faller litet ur ramen i förhållande till beskrivningarna av förhållandena i Sverige. För att få ut mer av en sådan beskrivning, skulle det behövts en mer ingående behandling och möjligheter till jämförelse mellan Storbritannien och Sverige. Författarna nämner helt riktigt den stora roll som tillmättes trafik och kommunikationer; jag tycker att "Traffic in Towns" (1963) hade förtjänat att nämnas. Det var en mycket uppmärksam rapport från en arbetsgrupp tillsatt av det engelska transportministeriet, som väckte stor uppmärksamhet också i Sverige.

Lisbet Söderqvist bidrar med avsnittet "Från höga till låga hus", där hon behandlar två av de tre områden hon redovisar i sin avhandling, nämligen Täby centrum och västra Orminge.

Från den väl formgivna och pedagogiskt illustrerade boken om rekordåren, övergår jag till Lisbeth Söderqvists avhandling – Rekordår och miljonprogram, Flerfamiljshus i stor skala. Efter ett referat av syfte, uppläggning och resultat inriktar jag mig särskilt

på arkitektrollen, hur den frågan behandlats.

Avhandlingens syfte

Syftet med avhandlingen var "att med utgångspunkt från enskilda fall belysa och skapa förståelse för ett historiskt skede då de områden med flerfamiljshus som senare blev starkt kritiserade tillkom." Avsikten var också att undersöka

- vilken inställning kommunerna hade till bostadsbyggande,
- hur kommunerna styrde bebyggelsens lokalisering
- vilka faktorer som styrde husens och bostadsområdenas utformning. Här ingick att undersöka samspelet mellan de olika aktörerna och att diskutera vilken roll arkitekterna hade.

Metoder och tillvägagångssätt

För undersökningen av kommunernas inställning till expansion i form av ett ökat bostadsbyggande, granskades vilken inställning kommunerna gav uttryck för, dels i sina yttranden till regionplanekontoret när regionplanerna kom på remiss, dels i eventuella översiktsplaner.

I syfte att söka de faktorer som styrde bebyggelsens lokalisering undersöktes huruvida kommunen bedrev någon översiktlig planering och, i så fall, hur framgångsrik den var. Även markanvisningarna i det studerade området undersöktes, beträffande hur de fördelade sig på olika byggherrar. Underförstått ligger att kommunens översiktliga planering uttrycks i översiktsplaner, samt att översiktsplaner reglerar lokalisering och utbyggnad.

En central del av undersökningen ägnas åt att diskutera vilka faktorer som styrde husens och bostadsområdenas utformning.

Vilka aspekter hade prioritet när planerna utarbetades? Var det någon instans som redan på planeringsstadiet kritiserade planerna? ... hur reagerade de som företrädde dem? Går det att utvärdera vilka värderingar /de statliga myndigheterna/hade ... hur såg dessa ut ... i vilken mån invercade de eventuella värderingarna hus myndigheterna på det byggda resultatet?

Lisbeth Söderqvist anser att det var en vanlig uppfatt-

ning att det i princip inte fanns några estetiska överväganden bakom rekordårens byggnader och miljöer, att arkitekterna verkade i ett slags ideologiskt och estetiskt vakuum. Gestaltningen skulle vara betingad av produktionssätt och ekonomi eller möjligen av funktionalismens lärosatser från 1920- och 30-talen. Hennes avsikt har varit att via analyser av de dokument som hör till respektive projekt, via intervjumaterialet och genom att undersöka relationerna mellan rekordårens bostadshus och de då aktuella arkitekturteorierna och stadsbyggnadsidealerna, diskutera huruvida det kan sägas ha varit på det sättet.

Hon påpekar att det finns olika förslag på vilken aktörgrupp som skall ställas till svars för att bostadsområden fick en torftig utformning, – arkitektkåren, serviceproducenterna, byggnadsindustrin, de statliga myndigheterna och kommunpolitikerna har nämnts. Andra har menat att de inblandade drog åt samma håll och att flera faktorer samverkade till att kommunerna byggde höga hus: ekonomi, ideologi, industrialiserat byggande och serviceproducenternas krav. Lisbeth Söderqvist har deklarerat att hennes arbete är en abduktiv studie och att avsikten med en sådan är att skapa förståelse. Det uppnås genom att forskaren upptäcker och blottlägger något eller några av de underliggande mönster som kan förklara gjorda observationer. En abduktiv process karakteriseras av att en växelverkan sker mellan observationer och idéer och mellan delar och kontext. Vilken kontext som skall ingå bestäms under forskningsprocessen.

Hon har valt ut tre områden med olika arkitekter/arkitektkontor som huvudansvariga för projekteringen, belägna i tre kommuner, planerade och byggda under tre olika perioder under åren 1960–1975. Urvalskriterierna har varit att dessa ska vara informationsrika, ovanliga eller unika fall, där olika inblandade parter tvingades formulera argument för och emot. Urvalet har inneburit variation, geografisk och tidsmässig spridning. De tre områden som valts – Täby centrum med "storstugan", västra Orminge och västra Flemingsberg – är exploateringar gjorda av aktörer utanför kommunen.

Det material som studerats är främst planer och handlingar från kommunala arkiv och dessutom ofentliga utredningar, litteratur, tidnings- och tidskrifts-

artiklar. Avhandlingens bakgrundskapitel baseras på sekundärkällor. När det gäller anknytningen till internationell arkitekturdebatt, hänvisas till Niels-Ole Lund, Teoridannelser i arkitekturen (1972), Utvecklingen mot strukturalism i arkitekturen (1980) av Anders Ekholm, Nils Ahrbom, Peter Broberg och Poul Erik Skriver, The New Brutalism (1966) av Reyner Banham, och Townscape (1961) av Gordon Cullen.

Intervjuerna utgör huvudkällor för avsnitten som behandlar frågor om estetiska värderingar, relationer mellan planföreträdarna och andra data som finns sparsamt i det skriftliga materialet. De som intervjuats var i möjligaste mån centralt placerade personer. Frågorna handlade om vilken roll vederbörande spelat. Samma frågor riktades till flera intervjuade; frågor ställdes också kring uppgifter som fanns dokumenterade i skriftliga källor.

Resultat – lokalisering och hustyper

Alla tre kommunerna hade en positiv inställning till expansion, bl a på grund av rådande bostadsbrist. Bebyggelseutvecklingen styrdes inte av generalplaner. Lokaliseringen av det studerade bostadsområdet i Täby bestämdes av markägoförhållanden, i Huddinge av markägoförhållanden och av befintliga vatten- och avloppsledning, samt i Boo (Nacka) av en tidigare lokalisering av ett kommunalhus.

Vad var det då som styrde kommunernas val av hustyper? I Täby fick handelns synpunkter genomslag framförallt vad gällde hur många lägenheter som skulle byggas inom en viss radie. Detta kan ha bidragit till att två höghus, varav det ena med 25 våningar, planerades närmast centrum. Ett skäl var att det vid den här aktuella tiden hörde till att markera centra med höghus. Bland de arkitekter som deltog i projekteringen fanns inget motstånd mot höghus. Tvärtom fanns flera argument för höga hus; det var handikappvänligt, koncentrerad bebyggelse kunde ge underlag och närhet till service.

Länsarkitektens yttranden över Täby centrum var negativa till den sk Storstugan men positiva till trevåningshusen. Bostadsstyrelsen ställde sig skeptisk till den stora skalan, men var positivt inställd till trevåningshusen och den utformning de hade i Täby centrum. Byggnadsstyrelsen var inte bara kritiskt inställd

till Storstugan; om myndigheten fått bestämma hade inga höghus överhuvudtaget uppförts i Sverige, (enligt yttrande år 1963).

I Boo ville kommunen, sannolikt på stadsarkitektens inrådan, bygga låga lamellhus i tre våningar, dvs den hustyp som var vanligast. Arkitekterna pläderade för en kombination av tätt stående, två och tre våningar höga hus, vilket blev utgångspunkten för planeringen. Planen för västra Orminge uppskattades av länsarkitekten. Han blev besviken när den senare förändrades genom att en del av husen höjdes till fyra och fem våningar. Byggnadsstyrelsen var positivt inställd till planerna på låg och tät bebyggelse i Boo.

I Huddinge, i västra Flemingsberg byggde landstinget ett bostadsområde med enbart höghus. Att bygga högt för att rädda grönytor är som bekant ett gammalt argument med ursprung i funktionalismen. Som den biträdande länsarkitekten uttryckte det så hade man i det aktuella fallet att välja på att antingen bygga sju- eller åttavåningshus eller dubbelt så många lägre. Vilket man valde var en smaksak men att bygga fyra våningshus tätt inpå varandra tyckte han inte var särskilt "lustigt". Den värderingen delades av den projekterande arkitekten Hans Matell, som föredrog höga hus med en del av området fritt från bebyggelse framför fler och lägre hus utspridda över planområdet. Genom att han sparade mark i bostadsområdets ena kant gav han det en "mänsklig skala", ansåg han.

Bostadsstyrelsen ställde sig skeptisk och år 1969 lämnade statens planverk ett kritiskt yttrande över dispositionsplanen för västra Flemingsberg. Exploateringen var för hög och miljön för monoton, ansåg planverket. Yttrandena (från länsarkitekten) över planen för västra Flemingsberg varierade. Till en början var tonen kritisk. Enligt en protokollsanteckning yttrade länsarkitekten under ett möte att de förslag till dispositionsplan som han fått se var "bedövande". Samma negativa ton hade det yttrande som länsarkitekten gjorde 1969. När stadsplanen kom på remiss hade länsarkitekten en mer uppskattande attityd; färre men högre hus som sparade friyta var att föredra framför lägre men fler hus och mindre sparad friyta.

Kommentarer

Att kommunerna var positivt inställda till expansion, att lokaliseringen av bostäder berott på markägoförhållanden och närhet till befintliga vatten- och avloppsledningar är knappast förvånande – ett annat resultat skulle varit sensationellt. Att bebyggelsens lokalisering inte styrdes av översiktliga planer är inte någon överraskning för den som arbetat inom eller bedrivit forskning om kommunal planering; det är vanligt att kommunala markköp föregår planering, inte följer efter.

Beträffande valet av hustyper, påverkades det i Täby av handelsns önskemål om många boende som underlag för service, av de projekterande arkitekternas positiva inställning till höghus. Tjänstarkitekter på olika nivåer – i kommunen, på länsstyrelsen eller på byggnadsstyrelsen/planverket – var i allmänhet mer negativa till hög exploatering och höghus.

I Ormingefallet ville kommunen, i varje fall byggnadsnämnden, ha en låghusstad, men av hänsyn till ökade exploateringskostnader tillfördes senare fyra- och femvåningshus, vilket de projekterande arkitekterna gick med på.

För västra Flemingsberg fanns höga punkthus redan i de första planförslagen; senare föreslogs även andra hus typer och de hus som slutligen byggdes enligt stadsplanen av arkitektfirman Matell & Nordström, var från åtta till tolv våningar höga. Även om det fanns delvis olika åsikter om hur höga husen borde vara, kan det sägas att höga skivhus accepterades av alla.

Resultat – bostädernas och områdenas yttre utformning och utseende

I samtliga tre områden användes prefabricerade byggelement i delvis olika utformning och omfattning. Ytterväggarna på Storstugan i Täby bestod av betongelement, med frilagd ballast, rödbrunt stenmaterial. I Orminge användes betongelement som arkitekten, Ulf Gillberg, själv ritat, med utsidan i krattad grå betong. Den grå färgen kritiserades men arkitekten avvisade förslag om annan färg. I västra Flemingsberg användes lackerad aluminiumplåt på fasaderna, med en färgsättning som arkitekten – Hans Matell – utarbetat tillsammans med konstnären Gert Marcus. Starka färger – blått, grönt, gult, rött – användes på gavelsi-

dor och fondbyggnader. Stadsarkitektkontoret hade invändningar mot de starka färgerna och föreslog att husen skulle vara vita, alternativt kläs in med fasadtegel men lyckades inte förändra färgsättningen.

Sammanfattningsvis, för alla tre studerade fall gällde att utformningen av husen styrdes av de projekterande arkitekterna tillsammans med byggföretaget. Lisbeth Söderqvist säger vidare:

Det innebär att rekordårens och miljonprogrammets arkitektur inte kan avläsas enbart som en spegling av den industriella tillverkningsprocessen. Den skall inte heller betraktas som ett direkt resultat av funktionalismens idéer från 1920- och 1930-talen. Ett av avhandlingens resultat är att rekordårens planer och arkitektur kan och bör relateras till de arkitekturteorier och stadsbyggnadsideal som vann terräng under 1950– 60- och 70-talen. Dessa hade olika starkt släktskap med 1920- och 30-talens funktionalism.

Studien styrker delvis Rådbergs tes, att arkitekternas visioner med ursprung i 1920- och 1930-talen genomfördes under 1960-talet och framåt, men nyanserar den. Studien talar därmed emot Bengt OH Johanssons antagande att funktionalismen endast skapade de ideologiska förutsättningarna för 1960-talets förortsbyggande.

Kommentarer och diskussion

Jag tar här upp några frågor som rör funktionalismen, arkitektrollen samt förhållandet mellan projekterande arkitekter och arkitekter i tjänst hos stat och kommun. Först kan sägas att det framstår som tämligen självklart att arkitekturen inte enbart avspeglar den industriella tillverkningsprocessen. Även med en sådan process, finns det frihetsgrader, ett svängrum som kan utnyttjas. Platsbyggen var fortfarande vanliga; det påpekas i Rekordåren att de elementbyggda betonghusen endast utgjorde mellan 15 och 25 % av de flerbostadshus som byggdes. Det fasadmateriel som dominerade var rött och gult tegel och putsade fasader förekom relativt ofta. De tre områden som studeras i avhandlingen har emellertid prefabricerad fasad eller fasadbeklädnad.

Att rekordårens planer och arkitektur står i relation till de ideal som fanns decennierna före, är väl också närmast självklart och vaga formuleringar som "styrker delvis" och "olika starkt släktskap med 1920- och 30-ta-

lens funktionalism" kan innefatta ett vitt spektrum av olika utformningar. Jag undrar om det inte skulle ha gett mer information att undersöka samtida facktidsskrifter än att gå till senare publicerade arkitekturhistoriska översikter. De arkitekter som deltagit i projekteringen har också fått sin utbildning vid olika tider och på olika platser, vilket säkert påverkat deras uppfattningar.

Vad är funktionalism? Vad är dess huvudteser? Lisbeth Söderqvist hänvisar till Erik Nygaard (1995), som menar att perioden 1960–75 kännetecknades av

- en konstnärligt betonad modernism,
  - brutalism/strukturalism
  - en fortsättning på 1930-talets tyskinfluerade funktionalism som medförde "byggforskning, industrialisering och stora, monotona bostadsområden."
- Lisbeth Söderqvist beskriver inte själv vad detta innebär men anser att dessa strömningar återspeglas i de studerade objekten:

Täby kan sägas vara ett uttryck för en konstnärligt betonad modernism. I Storstugans fasader kan även inslag av brutalismens ideal spåras, en rå och ärlig arkitektur. Brutalism och strukturalism har i hög grad kommit att prägla västra Orminge men även den industrialiserade byggprocessen som enligt Nygaard gav monotona områden, ett karaktistikum som tyvärr gäller västra Orminge. I västra Flemingsberg kommer den tredje strömningen till uttryck. Planutformningen ansluter till den tidiga funktionalismens lärosatser, formuleringarna i anbudshandlingarna till de funktionalistiska kraven på vetenskaplighet och husens utformning uttrycker det industrialiserade byggandet.

Jag tycker att analyserna av fasader och övrig utformning är vag och begränsad. Vad menas till exempel mer precist med att planutformningen av västra Flemingsberg ansluter till den tidiga funktionalismens lärosatser? Är det krav på solbelysning, ljus, friytor och grönområden som åsyftas? Trafikdifferentiering?

Ett resultat av fallstudierna är att arkitekterna haft tämligen fria händer när det gäller fasadernas utseende, och även lyckats avvärja ändringsförslag som de inte velat gå med på. Men varför arkitekterna valde den aktuella utformningen och vad de influerades av, är till stor del oklart. Min erfarenhet är att de flesta arkitekter inte har tid att läsa särskilt mycket arkitekturteoretisk litteratur

utan följer nya strömningar genom arkitekturtidskrifter och genom att själva titta på nya hus och områden. Jag tror att en diskussion i anslutning till tidskriftsdebatten under den aktuella perioden hade kunnat vara fruktbar.

En vanlig uppfattning är att funktionalismen innebär en positiv inställning till höga hus; och visst finns det arkitekter, t ex Le Corbusier, som ansett sig vara funktionalister och som förespråkade höghus. Jag menar emellertid att inställningen inom CIAM – som kan anses vara den rörelse som företrätt funktionalismen – var mera nyanserad och försiktig, t ex i de ställningstaganden som gjordes på Brysselkongressen 1930, som behandlade rationella byggnadssätt (Rationelle Bauungsweise).

Då konstaterades att för låga och medelhöga hus (4 till 5 våningar) förelåg tillräcklig erfarenhet för en bedömning. För höghusbyggandet fanns erfarenheter från Amerika, emellertid uteslutande för dyra lägenheter. Kongressen konstaterade att denna boendeform kunde föra till en lösning av problemet med smålägenheter, men framhöll den inte som den enda eftersträvarvärda formen. Det sågs som nödvändigt att höghusbyggandet prövades med avseende på sina möjligheter. De exempel som visades omfattade både låg, medelhög och hög bebyggelse.

Även färgsättning och fasadutformning varierade i hög grad i den tyska funktionalismen på 20- och 30-talen; det fanns starka färger men också ljusa fasader, mer eller mindre plastiskt utformade.

Vad är arkitektens roll(er)? Lisbeth Söderqvist säger bl a:

Jag har inte intresserat mig för arkitekterna, kommunpolitikerna eller tjänstemännen som personer. Fokus ligger på att beskriva hur respektive aktör agerade inom ramen för sin roll under de studerade processerna.

Bland de aktörer som nämns finns också företrädare för byggherrar och byggnadsföretag. Hur ser då Lisbeth Söderqvist på arkitektrollen, kommunpolitikerrollen och tjänstemannarollen? Vad är det som kännetecknar dessa olika roller? Vilka intresse företräder de och hur samspelar de? Har arkitekter som konsulter och arkitekter i kommunal respektive statlig tjänst samma eller

olika roller?

Tyvärr finns inga definitioner eller beskrivningar av de olika rollerna och ingen samlad diskussion om dessa frågor. Jag saknar litteratur och hänvisningar till arbeten som behandlar arkitektyrket som profession. Här finns ju t ex arbeten av Anna Östnäs och Ella Ödmann som behandlat svenska förhållanden och t ex Spiro Kostofs klassiska *The Architect* 1977. Där problematiseras t ex konflikter mellan arkitekternas ideal om arkitektur och planering och möjligheterna att genomföra dessa i praktiken.

När det gäller kommunala tjänstemän och politikers roller finns t ex Mats Renelands avhandling (Reneland 1983). Han beskriver i sin avhandling en fallstudie där han försöker förstå hur en stadsplans kvalitativa innehåll bestäms, diskuteras, förstås och beslutas. Mats Reneland anser att konstnärsrollen lätt blir den dominerande då arkitekten arbetar ensam men att arkitekten också försöker leva sig in i de framtida brukarnas användning av den fysiska miljön. Han anser att det är grundläggande för yrket att arkitekten uppfattar sig som konstnär, att de som söker sig till arkitektutbildningen uppfattar yrket som ett konstnärligt yrke. Han pekar också på den betydelse som utbildningen har.

Per Ove Norells avhandling, *De kommunala administrationerna*, (Norell 1989) tar upp olika kategorier tjänstemän och intresserar sig för relationerna mellan tjänstemän och politiker. Alf Sundins avhandling *Självstyrelsens paradoxer* (1997) behandlar den kommunala självstyrelsens förutsättningar och restriktioner inom plan- och byggsektorn. Han analyserar de påverkansfaktorer som förklarar utfallet av olika plan- och byggprojekt, vad gäller lokalisering och utformning i en nätverksanalys; han påpekar bl a den starka kopplingen mellan byggherrar, arkitekter och entreprenörer. Han för också en diskussion om fallstudier som metod, dess fördelar och nackdelar.

En utgångspunkt för en diskussion om arkitekternas handlande skulle kunna vara SARs yrkesregler, att arkitekten ska tillvarata sin huvudmans, dvs uppdragsgivarens intressen. För den projekterande arkitekten är det då byggherrens eller byggnadsfirmans enskilda intressen som ska tillvaratas i första hand. För tjänstear-

kitekter i stat och kommun är det främst allmänna intressen som ska bevakas. Det förklarar, som jag ser det, till stor del varför projekterande arkitekter är positiva till höga hus och högre exploatering medan tjänstearkitekter huvudsakligen är negativa. Det är förmodligen också så, att byggherren väljer en arkitekt som han har förtroende för och vars åsikter stämmer med projektets inriktning (jfr Sundin 1997).

Lisbet Söderqvist menar att det fanns två arkitektroller, dels "socialt inriktade arkitekter som arbetade med bostadsbebyggelse", dels "estetiskt engagerade arkitekter", som t ex Peter Celsing, och att denna uppdelning mellan konstnärarkitekter och arkitekter som ägnar sig åt bostadsbyggande och mindre prestigefyllda uppgifter, har lång tradition. Jag ser det snarare som att mer framgångsrika arkitekter hade större möjlighet att välja uppdrag och att få uppgifter med större frihet i utformning och material. Jag instämmer i Gillbergs åsikt att estetik hade låg prioritet i arkitektutbildningen – jag gick själv på KTH på 60-talet – men ser det snarare som att den hegemoniska uppfattningen var att nyttan, funktionen, kom först och sedan skönheten. Skönhet sågs inte som ett självständigt värde utan förknippades med och uppstod ur nyttan. Argumentation i utformningsfrågor byggde företrädesvis på nyttoargument, även om detta ibland kunde framstå som krystat. Underförstått var ändå att byggnaders utseende var viktigt. Gillbergs uttalanden och hans nedtoning av sin roll som formgivare överensstämmer med denna inställning.

Att arkitektrollen som estetisk expert, exemplifierad av Sune Lindström, avlöstes av arkitekten som uppfattade sin roll som att bygga in "möjligheter till social utveckling" ställer jag mig litet tveksam till. Funktionalismen innehöll ju ett starkt engagemang och en betoning av bostadsbyggandet som en social fråga, något som funktionalistiska arkitekter gärna själva underströk. Arkitekternas värderingar har omfattat både nytta och skönhet, som jag ser det (Folkesdotter 1987) och innefattar mer än en dimension.

Det finns en risk för efterrationaliseringar, när arkitekter intervjuas om projekt de deltagit i. En fråga som kan ställas, är om arkitekterna genom att "gilla läget" döljer sin egen underordning, eller resultat som de

själva inte är nöjda med. Att säga att utformning blivit misslyckad innebär ju ett erkännande av att man inte klarat av uppgiften, att man inte behärskar sina uttrycksmedel och därmed inte är professionell.

Användningen av fallstudier

En fråga som kan ställas är i vilken utsträckning resultaten av studier av tre områden och tre processer kan generaliseras att gälla planer och byggande av flerbostadshus under hela perioden. Urvalet av områden har inte gjorts med hänsyn till representativiteten utan snarare för att områdena var unika, intressanta och förknippade med ett rikt arkivmaterial.

De tre fall som undersökts har en likhet i att de är storskaliga bostadsområden med centrumanläggningar byggda under perioden 1960–1975 i Stockholmsregionen, samt att det finns rik information om objekten och tillkomstprocessen. Olikheterna består i att de byggts vid olika tidpunkt, i olika kommuner, att de planlagts och projekterats av olika arkitekter. Avsikten vid urvalet har varit att de ska uppvisa en variation sinsemellan. Med strategin att välja så olika exempel som möjligt, följer att ett likartat utfall kan stärka slutsatsen att vissa påverkansfaktorer är de dominerande och att resultaten lättare kan generaliseras. Om utfallet däremot blir olika, kan det uppstå svårigheter. Vilka faktorer eller kombinationer av faktorer har lett fram till de skilda resultaten? Kan man alls dra några generella slutsatser eller är förhållandena så olika att det framstår som omöjligt?

Med en stark förenkling kan sägas att maktförhållandena och rollfördelningen i de tre fallen är likartade – att kommunerna önskar en expansion och i huvudsak bestämmer exploatering och hustyper, att markägoförhållandena bestämmer lokaliseringen, att byggherren väljer arkitekter och att arkitekterna har stort inflytande över fasadutformningen. Men det är knappast tydligt varför arkitekterna i de olika fallen väljer den utformning de gör. Arkitekterna försvarar och motiverar sina val med olika argument, men skulle det lika gärna ha kunnat vara fasadplåt på storstugan i Täby och betongelement på skivhusen i Flemingsberg, om byggherrarna valt andra arkitekter? Och vem valde traditionell fasadutformning med tegel eller puts i ma-

---

Jane Rendell, Barbara Penner & Iain Borden (ed):

Gender Space Architecture An interdisciplinary introduction

The Architect Series, 2000, Routledge, London & New York.

Recension av Carina Listerborn

Det är glädjande att få en sådan tjock och innehållsrik bok i sin hand som behandlar ämnesområdet genus, rum och arkitektur. Som forskare inom fältet upplever jag ibland att jag befinner mig i arkitekturforskningens marginal. Men det breda urvalet denna bok presenterar visar på ämnesrådets bredd och tyngd, framförallt i den anglosaxiska världen varifrån de flesta texterna är hämtade och där genusstudier idag är ett väletablerat forskningsfält. Antologin är en sammanställning av trettio artiklar som tidigare har publicerats, författade av både forskare och skönlitterära författare, varav den tidigaste är Virginia Wolfs "A Room of One's Own". Redaktörerna har eftersträvat att sammanställa en antologi som både är historiskt sammanfattande och pekande framåt mot nya inriktningar. Artiklarna berör skilda ämnesområden, såsom arkitektur, konsthistoria, antropologi, "cultural studies", genusstudier och urbanteori. På detta sätt vill redaktörerna skapa en bred tolkningsram åt ämnet. Syftet med boken är att göra en omfattande introduktion till frågor om genus i relation till arkitekturforskning – en slags karta eller guide in i ämnesområdet. De menar att denna antologi är det första exemplet på en bok där man, i arkitektur forskningssammanhang, inkluderar texter om kön både innanför och utanför arkitekturforskningens diskurs. Redaktörerna är dock medvetna om att det finns brister i representationen av nyare inriktningar som "queer theory", maskulinitetsstudier, etnicitetsperspektiv eller utomeuropeiska infallsvinklar, vilket ju i och för sig avspeglar forskningsläget. Avslutningsvis finns en välbearbetad bibliografi med vidare lästips.

Inledningsvis påpekas vikten av att förstå arkitekturen i sin kontext, vad gäller dess produktion, konsumtion, representation och interpretation. Innehållet i den-

na kontext växer fram genom bokens tre delar: "Gender", "Gender, Space" och "Gender, Space, Architecture", och där varje del inleds med en ämnesintroduktion. I den första delen, "Gender", presenterar redaktörerna genom texturvalet sin syn på utvecklingen av nyckelbegrepp och huvudlinjer inom den feministiska teorin. I den första vågen av feminism som kom i slutet av 1800-talet var det framförallt kvinnors påtvingade ekonomiska och juridiska beroende av män som ifrågasattes från feministiskt håll. De tidiga feministerna krävde att bli behandlade på lika villkor som män och de bärande idéerna var hämtade från liberala värderingar. Kampen innebar att kvinnorna tog ett stort steg ut i den offentliga sfären som tidigare hade varit reserverad för män. Här får Virginia Wolf vara den första vågen feministers taleskvinna, men även Simone de Beauvoir kan räknas dit. Simone de Beauvoir var dock även en mycket viktig inspirationskälla för den andra vågens feminister.

I den andra vågen av feminism var det i stället för rätten till offentligheten, den privata sfären som kom i fokus för det politiska arbetet. En av de första att påpeka förtrycket i den privata sfären var Betty Friedan som skrev om "problemet utan namn" som behandlade kvinnors liv i de amerikanska förorterna. Den amerikanska feministiska rörelsen under 60- och 70-talet fick ett stort inflytande över västvärlden och det är framförallt feminister från USA som har kommit att lägga grunden till dagens genusstudier i Europa. Feminister som Kate Millet, Shulamith Firestone och Mary Daly bidrog till att utveckla en radikalfeminism som istället för att betona köns likheter undersökte hur kvinnors liv skiljde sig från mäns. Det var olikheten som intresserade dem.

Det fannstidigt (70-tal) en kritik mot den vita feministiska rörelsen. Kritikerna, framförallt svarta amerikanska feminister som till exempel Audre Lorde och bell hooks, menade att de vita feministerna inte tog hänsyn till att det finns olikheter mellan kvinnor. Alla kvinnor känner inte solidaritet med varandra hävdade de och pekade istället på betydelsen av andra faktorer än bara kön, såsom ras, klass, ålder och sexualitet.

Feminismen under den andra vågen var starkt färgad av den marxistiska teorin, vilket till exempel präglade den forskningsgren som analyserade relationen mel-

lan patriarkatets könsförtryckande mekanismer och klassförtrycket i kapitalismen. Det har funnits ett flertal olika teoretiker som, mer eller mindre framgångsrikt har försökt att knyta samman feminism och marxism, något som Heidi Hartmann kallade "the unhappy marriage". Ett annat "äktenskap" finns mellan feminism och psykoanalys. I USA, men kanske främst i Frankrike har psykoanalysen haft ett stort inflytande över den feministiska teoribildningen. Psykoanalysen kom att utgöra en brygga mellan de biologiska och de sociologiska förklaringsmodellerna för att förklara relationer mellan män och kvinnor, och förtryckets bakgrund.

Under 80- och 90-tal har diskussionen om postmodernismens betydelse för feminismen varit central. Den feministiska teorin har alltid varit nära kopplad till en praktik, ett politiskt handlande. Med postmodernismens ifrågasättande av sanningsanspråk, historieskrivning och fasta identiteter har feministiska teoretiker också kommit att mer fokusera representationer än reella situationer. De mer empiriskt inriktade feministerna har kritiserat denna utveckling och menar att det dödar feminismens politiska potential. Här skulle jag dock vilja betona tyngre, än vad redaktörerna gör, vikten av feminismens inflytande för postmodernismen/poststrukturalismen. Feministernas ifrågasättande av normer, sanningar och diskurser, menar jag, har varit en grund till utvecklingen av den moderna vetenskaps- och samhällskritiken.

I antologins andra del "Gender Space" diskuteras ifall, och hur, rum könsstruktureras genom användning, dels genom vilka kön som intar olika rum, dels vilka kön som associeras till olika typer av rum. Det handlar om rumslig representation och rumsliga metaforer ur ett genusperspektiv, om hur rum intas, används och förändras genom vardagens handlingar. Denna sociala produktion av rum har tidigare utforskats av till exempel marxistiska geografer och antropologer. Feministiska geografer och antropologer har intresserat sig för hur könsmaktsrelationernas skrivs in i den byggda miljön. Så har till exempel Liz Bondi, Doreen Massey, Linda McDowell och Gillian Rose studerat hur könsrelationer har betydelse för produktionen av rum och hur produktionen av rum har betydelse för könsrelationer. Redaktörerna pekar på att de geografiska feministerna

har utgjort en viktig kritisk massa mot traditionella tankebanor inom geografin.

Uppdelningen av rum mellan privata och offentliga sfärer har varit återkommande i den feministiska analysen av hur könsstrukturer påverkar rumsbegrepp och leder till konkret materialisering. En inomkritisk debatt har förts mot denna polariserade uppdelning, därför att man menar att kvinnor stigmatiseras och maktrelationer reproduceras med den här typen av analyser. Flera feminister, till exempel Elizabeth Wilson, har istället velat presentera positiva bilder av kvinnors relation till staden. Andra feminister har pekat på kvinnliga motkulturer, där kvinnor intar rum i staden, eller hur kvinnor har hanterat könsförtrycket. Det har varit viktigt att göra detta för att komma ifrån ett polariserat tänkande som reproducerar maktrelationer.

När det gäller överbryggandet av dikotomiskt tänkande har semiotiken och psykoanalysen haft en viss betydelse. Inom konst-, film- och litteraturvetenskap har feminister diskuterat könsskillnader i förhållande till att se och bli sedd – "the female spectacle and the male gaze". Visuellt representation handlar om hur kön definieras utifrån plats, koder och kontextuella ideologier. I till exempel konstvetarens Griselda Pollocks analys får rörelsen och seendet ett stort utrymme, detta angreppssätt går utanför den mer inarbetade uppdelningen mellan privata och offentliga rum.

Konsumtion har varit ett annat intresseområde för rumsligt intresserade feministteoretiker. Varuhus och köpcentra har analyserats som viktiga vardagsmiljöer för kvinnor. När det gäller analyser av det kvinnliga subjektet och könsidentiteter har frågor om position kommit upp. Vår position, var vi bor och arbetar, var vi kommer ifrån och vart vi är på väg, är viktiga frågor för vår förståelse av oss som människor. Hur människor definierar sin egen plats och erfarenhet av den, är en identitetsskapande process. Här har frågor om marginaliserade perspektiv kommit att belysas. Även frågor om kroppen, främst kvinnokroppen, som tecken och symbol i stadsmiljön har blivit en forskningsfråga i detta sammanhang.

I den tredje delen "Gender, Space, Architecture" tas frågor upp som berör arkitekturens praktik. Tänker och skapar kvinnor en annan slags arkitektur än män?

Arkitektens praktik diskuteras i antologin som historia, teori och design. Det är vanligt förekommande inom dagens arkitekturforskning att inkludera både processen och produkten – ritande och skrivande, likväl som själva byggnaden. Detta gäller även den feministiska arkitekturforskningen. Från att främst ha lyft fram tidigare okända kvinnliga arkitekter diskuteras idag representationen och produktionen ur ett köns-teoretiskt perspektiv. Liksom inom geografiämnet har feministiska kvinnor ofta utgjort en kritisk röst inom arkitekturkåren. Redaktören Jane Rendell pekar här på en stor förändring i feministiska kritiken, den från modernism till postmodernism som har skett under en relativt kort tid. De senare har koncentrerat sig på betydelsen av arkitekturen som text, dess representation, samt att omdefiniera vad det innebär att vara en feministisk arkitekt. Tidiga arkitekturforskare byggde vidare på en radikalfeministisk teoribildning där det handlade om att synliggöra fysiskt rumsliga problem för kvinnor i en "man-made environment". De menade att i den fysiska miljön framträder en patriarkalt präglad rumslig utformning och organisation. Även marxistiska feminister har kommit med kritik på den av män byggda och utformade miljön. Män har stått för rumsproduktionen medan kvinnor har varit brukare och kvinnors erfarenheter har inte uppmärksamats av manliga planerare och arkitekter.

Vad som bedöms som stora arkitektoniska verk har visat sig vara manligt definierat. Feministerna har velat bredda urvalet av både verken och arkitekterna i historieskrivningen. När det gäller praktiserande kvinnliga arkitekter finns både de som vill vara könsneutrala och främst eftersträva (jäm)likhet mellan könen, och de som vill hävda kvinnlig särart och lyfta fram en specifik feministisk arkitektur. Det finns även en inriktning mot att finna nya arbetsformer där kooperativen har varit en väg till att genomföra detta. Den engelska kooperationen MATRIX utvecklade i början av 80-talet en ny arbetsmodell, bland annat ville man uppmuntra unga kvinnor, gärna från etniska minoritetsgrupper, att arbeta med arkitektur och byggprocesser. Alla anställda erhöll samma lön och man ville finna nya vägar inom

byggbranschen och designprocesser som byggde på jämlikhet och delaktighet.

Den postmoderna inriktningen av feministisk arkitekturforskning har varit uppfinningsrik när det gäller att utvidga forskningsobjekten och förnya de teoretiska angreppssätten. Med inspiration från psykoanalys, filosofi, konst och litteratur har man funnit nya ingångar och metoder som att arbeta med dekonstruktion, parodi och ironi. Genom att återanvända gamla rumsbegrepp i ny form, som till exempel chora begreppet, vill man finna ett annat sätt att tala, skriva och analysera arkitekturen. Den strategi som Jennifer Bloomer använder sig av är att föra in tabubelagda begrepp till den sterila arkitekturdiskursen, som bröst, mjölk, blod, osv., för att bryta mot patriarkala normer och verka gränsöverskridande. På så vis görs också den könsneutrala arkitektens könstillhörighet synlig. I den nya arkitekturkritiken ifrågasätts givna normer med köns-, klass- och etnicitetsperspektiv. Inget kan tas för givet.

Gender Space Architecture fyller med sitt innehåll ett tomrum som funnits inom arkitekturforskningen. Här framställs både den grundläggande feministiska teoribildningen och dess relevans för arkitekturforskningen. Antologin presenterar inte en idé utan en hel diskurs. Det man som läsare kan ifrågasätta är hur diskursen är presenterad och om man delar uppfattningen om den återgivna bilden av ämnesområdet. De inledande introduktionerna, författade av Jane Rendell, är mycket väl skrivna och fungerar bra ämnesorienterande. Jane Rendell gör här en strukturering som underlättar förståelsen av hur tänkandet har vuxit fram. Urvalet förefaller vara genomtänkt, men en svårighet med texten är att artiklarna ofta är tagna ifrån hela monografier och utdragen kan ibland kännas rumphuggna. En del artiklar är så korta som tre sidor och resonemang som författarna bygger upp blir avkortade och tagna ur sitt sammanhang. I nuvarande form fungerar dock artiklarna bra som ett aptitretande smörgåsbord.

Det jag saknar i presentationen av diskursen är den feministiska diskussionen om ståndpunktsänkande, kroppen som situation och nomadiska subjekt, som framförts av bland annat Sandra Harding, Toril Moi (i sin läsning av Simone de Beauvoir) och Rosi Braidotti. Deras analyser är intressanta för arkitekturforskningen

---

Anne Kappel:

Farvens Format – en vejledning i farvevalg

Kunsthøgskolens Arkitektskoles Forlag 1998

ISBN 87-87136-25-2

Bogomtale ved Pia Bille

Farvens Format – en vejledning i farvevalg er resultat af et Ph.D. studium ved Kunsthøgskolens Arkitektskole i København. Bogen er den 3. og sidste del af Anne Kappels afhandling. Hun præsenterer selv bogen således:

Bogen, Farvens Format – en vejledning i farvevalg, er et redskab, udviklet til at håndtere de udfordringer, som nye muligheder for farver i stærkere kulører – og større skala end nogensinde før – stiller til nutidens arkitekter, som et aspekt af vor søgen efter arkitektonisk kvalitet.

Nedenstående omtale vedrører kun bogen, da jeg ikke har haft lejlighed til at læse afhandlingens første 2 dele. Jeg er dog bekendt med, at del 1 indeholder redegørelse for projektets formål, metode og forudsætningerne for arbejdet, mens del 2 indeholder cases og essays. Forskningsprojektets del 3, som altså er den foreliggende bog, er med forfatterens ord forskningsprojektets egentlige resultat, der helt fra starten har været tænkt som en vejledning til arkitekter i farvevalg.

Hvor ligger forskningsindsatsen?

Bogen er en brugsbog, det er ikke en teoretisk bog, selvom den er resultat af et forskningsprojekt. Det nærmeste bogen kommer teori om farve, er den indledende redegørelse for, hvordan farver kan beskrives og noteres i NCS systemet. Bogen handler om farven i arkitekturen og i de byggede omgivelser, ikke om farven i malerkunsten som de fleste bøger om farve, og eksemplerne refererer konsekvent til bygninger – til byrum, enkeltbygninger og bygningsdetaljer. Det er velkomment, men det er ikke forskning af den grund. Forfatterens egentlige forskningstema kan snarere udtrykkes i spørgsmålet: Hvordan formidles farveindtryk eller oplevelse af farve i arkitekturen.

Anne Kappel arbejder med 4 elementer:

- farvenotation: beskrivelse af farven i et system, der er neutralt i forhold til den subjektive farveoplevelse
- kategorier i analyse af eller refleksion over farveoplevelse
- kategorier til beskrivelse af farveoplevelse og arkitektur
- teknikker til gengivelse af farveindtryk i tekst, tegning og foto

Tilsammen giver de 4 elementer forfatteren mulighed for at kommunikere farveindtryk til læseren, som her ved tilbydes en metode, der sætter ham i stand til at gøre lige så.

Farvenotationen er, som allerede nævnt, NCS systemet og bogen igennem er det begreberne om farvens kulør, valør og lyshed, der er i centrum for udforskningen af, hvordan vi oplever farvesammenstillinger. Disse begreber er ikke specielt knyttet til NCS systemet, men hænger sammen med farvekuglen, som deles af mange systemer til notation af farve. Forfatteren undlader at begrunde sit valg af farvesystem og i relation til bogens sigte er det heller ikke væsentligt. Det afgørende er, at de indførte begreber er anvendelige på de analyserede objekter, og at de forfølges bogen igennem. NCS bruges således til at beskrive objektive aspekter ved farven, mens alle andre forhold vedrørende farvens virkning på beskueren og på oplevelsen af det arkitektoniske objekt, behandles som subjektive forhold.

Udforskning af farven i arkitekturen er disponeret i to hovedafsnit: Farver og den subjektive farveoplevelse samt Farver og det oplevede objekt. I det første afsnit anskues farven ud fra det indtryk, den gør på beskueren, dvs farveindtrykket relateres til det oplevende subjekts sanser. En farve opleves med øjnene, man ser farven og uden et farvesyn er der ingen farveoplevelse. Men synsindtrykket af farven rører andre sanser: lyd, duft, smag, det haptiske og kroppens orientering. Her anvender forfatteren J. J. Gibsons opdeling i 5 perceptive systemer. Men for at forklare, hvordan Anne Kappel udtrykker sine oplevelser af en farve, er det nødvendigt at se på hvordan hun har udviklet sin egen formidlingsteknik.

Temaet er farveoplevelse, og ikke en hvilken som

helst farveoplevelse, men den oplevelse der knytter sig til arkitekturen. Forfatteren går til kendte steder og bygninger og fotograferer dem. Dernæst nedfælder hun sin farveoplevelse i en skitse og i en tekst. Tekst og skitse supplerer hinanden, men hver for sig giver de ikke den samme mening. I bogen er det farveindtrykkene, der tematiseres, mens arkitektur og byrum træder i baggrunden og leverer stof til en diskussion af subjektive farveindtryk. Skitser af Notre Dame du Haut i Ronchamps, Vor Frue Kirke i København og Institut du Monde Arabe i Paris vises sammen med bygninger fra Piazza del Popolo i Rom i et forsøg på at beskrive hvordan farve kan skabe en fornemmelse af lethed eller tyngde i en bygning.

Alle skitserne har henvisninger til fotos, der er taget på stedet, hvor farveindtrykket blev dannet. Fotografierne er samlet bagest i bogen og det giver læseren en mulighed for næsten at kunne komme til kilden og tage stilling til, om man ser og oplever det samme som Anne Kappel. Det gør man ikke altid, for det kræver lang tids træning i den særlige form for dekonstruktivt syn, der skal til for at isolere farveindtrykket fra alle de andre indtryk og erindringer, der knytter sig til kendte steder og arkitektoniske værker.

Skrigende gul og buldrende sort – det er lyde, som anvendes til beskrivelse af farveindtryk. Farve som hud og blod eller farve, der er kold, varm, tung og blød. Der er ikke enighed om, hvordan farven virker på hver enkelt af os, det afhænger af individuelle erfaring og oplevelser, hvortil der knytter sig farveindtryk. Anne Kappel styrer uden om den diskussion, og søger ingen konsensus om farveoplevelsen. Det vigtige for hende synes at være at skærpe opmærksomheden over for de forskellige påvirkninger af sanserne, som farve kan afstedkomme, sådan som det også er fastholdt i sproget.

Bogens beskrivelser af farveindtryk er subjektive og undertiden tillige behæftet med smagsdomme, som er fremmede i videnskabeligt arbejde. Det er godt, når farver er harmoniske og dårligt, hvis farven er et farveorgie som Poul Gernes' farvesætning af Palads i København. Forfatteren oplever ubehag, forvirring og finder andre farvesammensætninger passende, ordnede eller harmoniske. I dagens arkitekturdebat vil en

og anden nok studse over, om arkitektur skal vurderes på, om den er harmonisk og passende... Det kan man tage forbehold for, men den anvendte teknik, hvor man altid har muligheden for at se det mere nøgterne fotografi, der fastholder den ikke-bearbejdede situation, giver læseren mulighed for at kigge Anne Kappel i kortene. Hermed kan man danne sig sit eget indtryk og bruge forfatterens formidling af sit farveindtryk som en hjælp til at skærpe iagttagelsesevnen og sensibiliteten for de særlige egenskaber, som farven kan tilføre arkitekturen og byens rum.

I bogens andet hovedafsnit 'Farven & det oplevede objekt' er det arkitekten, der betragter farvens anvendelse og virkning i arkitektur og byrum. Her bruges skitsen til at analysere, hvordan farver er aspekter ved den arkitektoniske form. Alle materialer der anvendes til byggeri har farveegenskaber, som følger med materialet uanset om arkitekten har taget stilling til farvevirkningen, og baggrunden for Ph. D. projektet udspringer af en selvoplevet følelse af usikkerhed over farvevalg. Der er opstået en ny situation med de mange muligheder for farver, der findes i dag, hvor farve fremstilles syntetisk og farvesætning kan adskilles fra bygningens konstruktive materialer. I bogen behandles 5 aspekter ved arkitektur og farve: skala og proportion; forholdet mellem ude og inde; stedet, hvor der bygges; byggeriets funktion samt den arkitektoniske idé. I denne opdeling savnes en redegørelse for hvorfor netop disse 5 kategorier skulle være dækkende for beskrivelse af det arkitektoniske objekt. Behandlingen af de enkelte aspekter er ujævn; analyse af enkeltværker i den danske arkitekturhistorie står med stor vægt, uden at forfatteren præciserer disse værkers særlige status. Et tilsvarende forhold gælder beskrivelsen af Rom, Paris og København, der behandles som geografiske rum, uden at der er sat kriterier for analysen og udvælgelse af eksempler.

Det må dog i den sammenhæng straks anføres, at det ikke er afgørende for formidling af forfatterens indsigt, om hun vælger ét arkitektonisk værk eller geografisk sted frem for et andet. Det afgørende for valget synes i alle tilfælde at have været, at der refereres til kendte bygninger og steder, så læseren har mulighed for at tage del i forfatterens analyse af farvens virkning.

Bogen fremstår som en smuk billedbog om arkitektur, hvor farve er med til at give bygninger og byrum identitet. Farven behandles og diskuteres som farve og i farveillustrationerne viser forfatteren mange eksempler på hvordan hun selv ser og oplever bygninger med sin krop og alle sanser. Hun tager en personlig stilling til arkitekturværket, som læseren så kan dele eller være uenig i. De subjektive vurderinger har megen nerve og forfatteren giver farven en mening, som andre måske vil opleve anderledes på grund af kulturforskelle eller andre erfaringer.

En af bogens store kvaliteter ligger netop i tydeliggørelsen af det subjektive som et fremtrædende aspekt ved oplevelse af farve. Den teknik forfatteren gennem arbejdet med projektet har udviklet til at kunne udtrykke farveoplevelsen i tekst, skitser og fotos bliver samtidig et redskab, læseren vil finde nyttigt.

Anne Kappels skitser er udført med oliekriddt og blyant og hun har udviklet en teknik, som besidder visuel og kommunikativ kraft. Skitserne gengiver i enkel streg og farvede flader de elementer, teksten beskriver. Skitsen er et indlysende redskab til at uddrage elementer af fotografiet, som formidler oplevelsen på stedet, og det ligger lige for at lade sig inspirere til at udvikle en lignende teknik til at fastholde visuelle indtryk af arkitektoniske oplevelser. På den måde er bogen en vejledning både i at blive bevidst om farvers virkning i arkitekturen og i at gengive farveindtryk og arkitektoniske oplevelser.

Bogens lay out er i sig selv et udviklingsarbejde. Hele bogen er disponeret som opslag, hvor den venstre side gengiver tekst til tegnede illustrationer, som gengives på højresiden, altid med 6 billeder på en side og altid i samme kvadratiske format: 6 x 6 cm. Man spekulerer uvægerligt på, om indholdet skal underlægges formen, men faktisk er der tale om et godt valg, der viser sig at være robust og operationelt bogen igennem. Det gør bogen nem at orientere sig i og stemmer godt overens med ambitionen om at lave en lærebog, men først og fremmest betyder det at de forskellige kategorier, der behandles fremstår sideordnet, hvilket i sig selv er en pointe.

Pia Bille, lektor
Arkitektskolen i Aarhus

Litteratur

NCS er blandt andet beskrevet hos Sven Limkilde: Om farver og farvesammenstillinger. København 1980.

Gibsons perceptive systemer beskrives i Bloomer & Moore: Body, Memory and Architecture. New haven and